

Bár Fried visszaemlékezésében a történet-elbeszélői szál dominál, mégsem klasszikus önéletírás az övé. Nem csak időben és térben történő utazásra invitál, hanem a pszichológus-író saját elméjében, gondolataiban, érzéseiben is kalandozhat az olvasó. Ott, ahol valamiféle kollektív tudattalannak köszönhetően talán már gyermekkorában készült a későbbi megpróbáltatások elviselésére: „Elkezdtem hozzáadni magam a különböző időjárási körülményekhez. Télen nyitva hagytam a szobám ablakát, és csak egy vékony pléddel takaróztam. Nyáron csukott ablaknál, vastag dunyha alatt aludtam. Megpróbáltam hozzászoktatni magam az éhezéshez, és alig ettem, mígnem anyám aggódni kezdett érttem. Vajon valahol mélyen sejtettem, mi vár rám?” (35–36. o.)

Ez a különleges, sejtelmes látásmód át- és átszövi az egyébiránt tárgyilagosságra törekvő narrációt. Az is csak sejthető, hogy Fried egyik motivációja élettörténete megírásakor az öngyógyítás volt. Sorstársaihoz hasonlóan neki is voltak, s talán vannak is még tatóngó lelki sebeik, melyek közül az édesanyja halála kapcsán érzett büntudata a legsúlyosabb. Nyomasztják az auschwitzi rámpán, az elválás pillanatában felgyülemlett érzései, és önmarcangolásra készítetik: „A másodperc törtrésze alatt futott át a fejemben a gondolat: ő meg fog halni, mi pedig életben maradunk. Nem akarok vele menni. Élni akarok.” (95. o.) Ám a kötet végéhez közeledve egy másik alkotói szándék is előtűnik, ezúttal világos megfogalmazásban. Egy olyan célkitűzés, amelynek a fontosságát negyven évbe telt felismerni, s ami az 1945. április 15-én kapott „ráadáséletnek” (224. o.) értelmet adott: elmondani a történeteket, hogy ne ismétlődhessen meg az embertelenség. Ekkor válik nyilvánvalóvá a kötetet bevezető, Gunnar Ekelöf svéd költő szavait idéző mottó jelentősége, miszerint „Csak mint tanú ember az ember. Ragadd meg a tollat, és írd!”

E mottó szellemében kezdett írni Fried, hogy megossza tapasztalatait az eseményeket át nem élt nemzedékek tagjaival. S bár javarészt egy szilánkokra tört régi élet utáni, testi-lelki gyötrelmekkel terhelt periódust ábrázol, önéletírásának lapjairól mégsem sugárzik gyűlölet és bosszúvágy. Tárgyilagos, helyenként melankolikus, fanyar humorral és iróniával fűszerezett elbeszélése a hétköznapokban természetesnek, sőt jelentéktelennek tűnő dolgok értékére hívja fel a figyelmet, megértetve az olvasóval, hogyan válhatott kincssé a táborok kegyetlen világában egy zöldellő ágacska, luxuscikké egy kis darab szappan vagy egy féltényérnyi papiros, valutává az étel, avagy törődő lényé egy apró légy, mely a foglyokat kísérte útjukon.

Csodálatosan megírt olvasmány született Hédi Fried tollából kitarásról, élni akarásról, összetartásról, az emberi kapcsolatok és az apró örömek megbecsülésének fontosságáról, melynek magyar nyelvre való átültetése kitűnően sikerült. Csupán a cím fordítása

ébreszt némi hiányérzetet, mert abban a svéd eredetivel ellentétben az Auschwitzba vezető út kap csak hangsúlyt, az onnan kivezető nem. Kiadói részről hasonlóan igényes, szép kivitelű puhatáblás kötet született, ami megfizethető áron teszi elérhetővé a szerző egyéni hangú visszaemlékezését az érdeklődő fiatalok és az idősebb közönség számára. Az olvasás közben felmerülő kérdések pedig remélhetőleg megválaszolásra kerülnek Fried hamarosan megjelenő, válaszokat ígérő újabb könyvében.

(ism.: Sz. Halász Dorottya)

BITSKEY ISTVÁN: Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében
Budapest, Universitas Kiadó, 2015. 234 old.

A napjainkban új erőre kapó Pázmány-kutatásoknak kétségtelenül több műhelye is van: a leglátványosabb eredményeket az a két kutatócsoport tudja felmutatni (Hargittay Emil és Tusor Péter vezetésével), amelyik egyrészt textológiai kutatásaival, a Pázmány-életmű kritikai kiadásának folyamatban lévő munkálataival biztosabb alappokra fektethet minden további kutatást, miközben folyamatosan készülnek a „bíboros Cicero” írói teljesítményét értékelő tanulmányok és monográfiák is; másrészt pedig történészek tárják fel Pázmány egyházfői és politikusi teljesítményét – szintén a levéltári források lehető legteljesebb körének az ismeretében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem természetszerűleg áll e kutatások mögött, mindkét kutatócsoport a PPKE égisze alatt működik. A teológiai stúdiumoknak az egyik új produktumát pedig Szabó Ferenc SJ kötete jelentheti (*Reformáció és katolikus megújulás. Válogatott Pázmány-tanulmányok*, Bp., Szent István Társulat, 2018).

Arra azonban, hogy a Pázmány alapította egyetemen kívül is jelentős Pázmány-eredmények születtek és születnek ma is, a most ismertett kötet a bizonyíték: Bitskey István irodalomtörténész professzor gyűjtötte össze benne debreceni – jobbára egyszemélyes – műhelyének az utóbbi időben keletkezett tanulmányait. Pázmány végigkíséri Bitskey István tudósi pályáját: első monográfiáját róla írta, utóbb szlovák nyelvű könyvben foglalta össze a legfrissebb eredményeit. Az ismertett kötetben is az egész életmű értelmezésére vállalkozik a szerző a 2000 és 2015 közt publikált írások újraközlésével. Az eredeti írások annak idején folyóiratokban, konferencia- és tanulmánykötetekben láttak napvilágot, s szinte megjelenésüket követően

már beépültek a korszakkutatás eredményei közé. Az eredeti megjelenéshez képest a most közölt írások átdolgozva és bővítve jelennek meg, figyelembe véve a szakirodalom újabb megállapításait is.

A kötet – címének megfelelően – három egységbe szervezi a közölt tanulmányokat. Az első a hitvitázó jezsuitát, majd főpapot mutatja be. A kötet nyitó tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy Pázmány számára a protestánsok részére a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadság politikai és jogi kategória: amikor 1608-ban koronázása előtt Mátyás főherceg négy főpap véleményét kérte ki ebben a kérdésben, Pázmány a saját konfesszionális meggyőződésének a feladása nélkül, politikai racionalitást érvényesítve vázolta kompromisszumos megoldását – még V. Károly császárra is hivatkozott, aki bár betilthatta volna a lutheranizmust, de nem tette. Ilyen módon a 17. századi konfesszionalizálódás modernizációs folyamatnak is tekinthető, melynek során „a Kárpát-medence műveltségének katolikus komponensét épp azáltal tette versenyképessé, hogy elismerendőnek nyilvánította a protestáns felekezetek korábban már alkotmányos módon kivívott jogát, legális működését is”. (21.) A következő tanulmányban (*Hitviták a szentek ábrázolásáról*) a 16. század végén Monoszló András pozsonyi prépost két könyvével kezdődő és a 17. század elején fölpezsdült polémiát (melynek református résztvevői Gyarmathi Bíró Miklós királyhalmeci prédikátor, zempléni esperes, Magyar István és Alvinczi Péter voltak) tekinti át Bitskey Pázmány *Kalauz*ának megjelenéséig. A képek tiszteletéről és a bálványozásról az ókeresztény kortól fogva vívtak szópárbajt, és ez a tradíció megjelenik a szembenálló felek szövegeiben, azaz „a képvita újraolvasása zajlott a 16–17. század fordulójának magyar irodalmában”. (26.) Azonban amíg az olasz és németalföldi művészek számára az volt a kérdés, hogy a szakrális tematika hogyan egyeztethető össze a reneszánsz művészetekkel és a humanista örökséggel, a német területeken pedig a fejedelmi műpártolás jelenségével kellett számolni, a hazai református hitvitázók kevésbé árnyaltan fogalmaztak, Magyar az ún. *Romlás*-könyvében a katolikus kegyesség szinte minden külső megnyilvánulását bálványimádásként értelmezte, ami – szerinte – közrejátszott az ország pusztulásában. Így irodalmunkban a téma a nemzeti sorskérdések tárgyalásával kapcsolódott össze. Az *Ekkleziológia és retorika ...* című tanulmány Pázmány négy szövegét vizsgálja, melyeknek témája ugyanaz („az igaz Egyház”), de műfajuk és így beszédmódjuk, a fölhasznált retorikai eszköztár különbözik. A Bellarmino védelmére készített *Diatriba* (1605) tudományos hitvita, a De Fide gráci egyetemi előadás, majd a témát teljes részletességgel az 1613-ban megjelent *Kalauz* VIII. könyve fejtette ki. A *Két rövid könyvecskék* (1623) viszont már népszerűsítve, populáris stílusban dolgozta ki a témát.

Az „*In memoriis martyrum*” című terjedelmes tanulmány a katolikus mártírológia kora újkori változatait taglalja, mely méltán érdemelte ki a régi magyar irodalmárok Klaniczay-díját. Bár a szent- és mártírkultusz az ókeresztény kortól adatható, a protestánsok ezt biblikus alapon bírálták, miközben felmutatták saját üldöztetésük protestáns mártírológiáját. Ezért volt fontos a trentói zsinat után a szentkultusz folyamatosságát hangsúlyozni, a protestánsok által elutasított múltat újból birtokba venni – amit az emlékezhelyekért vívott küzdelem interpretációs stratégiáiként is értékelhetünk. Az „újjaszerveződő szentkultusz egyfelől ugyan a felekezeti polémia kontextusába illeszkedett, válasz kívánt lenni az új kihívásokra, másfelől viszont az erkölcsi nevelést szolgáló prédikációk számára kifogyhatatlan példatárat kínált.” (63.) A világegyház diadalmas és laudatív bemutatására szolgált a mártírepszó műfaja, Káldi György pedig három prédikációt szentelt a Távol-Kelet vértanújának, Xavéri Szent Ferencnek, melyekben a gyönyörködtetés és ámulatba ejtés (*delectatio et admiratio*) retorikája a meghatározó. De a konfesszionális harcok mártírjai (pl. a kassai vértanú, 1619) mellett egyes középkori szentek tisztelete is ekkor kapott új erőre (Szent Adalbert, Szent Márton, Krakói Szaniszló püspök), mert kultuszukat a kora újkori mártírológiai érdeklődés fölerősítette.

Az *ironia változatait* veszi sorra a következő tanulmány, mely végső soron a hitvitázó irodalom retorikai teljesítőképességét, nyelvfeljesztő és stílusformáló erejét vizsgálja a pázmányi életműben; melyben nagy szerepet kapnak a szóképek, szójátékok, meglepő jelzők, de vaskos kifejezések, a gúny és az ironia alakzatai is. 1607-ben például a Szentírást különféleképpen magyarázgató prédikátor ellenfeleit – Tertullianusra utalva – *Lutherocalvinovoevangelicocamaeleontes*-nek nevezte, 1609-ben pedig *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* c. írásával olyannyira kiélezte a konfesszionális ellentétet, hogy még saját rendi generálisa is kénytelen volt aggodalmát kifejezni emiatt. Hasonló kiélezett gondolatokról olvashatunk a „*Nem úgy bátya!*” *Marginálisok a Kalauzban* című tanulmányban: a Pázmány művét a 17–18. században olvasó protestánsok négy kéztől származó könyvbeírásai a korabeli olvasók reflexióit rögzítik, így kivételes információértékük van a művek recepcióját illetően.

A Pázmány életében több ízben (1613, 1623, 1637) is kinyomtatott *Kalauz* harmadik kiadása jelent meg hasonló kiadásban Hargittay Emil tanulmányával. Ez a megjelenés kínálta az alkalmat, hogy Bitskey István méltassa Pázmány főművének irodalmi és könyvtörténeti jelentőségét. Ismeretes, hogy a könyvet korábbi vitairatok alapozták meg, a későbbi írásokat pedig már azért foghatta rövidebbre Pázmány, mert elég volt utalni a *Kalauzban* bővebben kifejtettekre (*Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitai-*

ratok újraírása, Bp., Universitas Kiadó, 2019). A nagy műhöz három Appendix járult, ezek beiktatásával is Pázmány a teljességre törekedett, amikor egy kötetbe foglalta műveit. A *Kalauz* (1613) címlapja a magyar szenteket (István, Imre, László, Erzsébet) ábrázolja, ehhez veszi hozzá a 2. kiadás Szent Adalbert és Szent Márton képését – deklarálva a saját „*invented tradition*” megalkotását.

A kötet második egysége a hitszónok alakját járja körül. *A Tridentinum és a prédikációk* című tanulmány a zsinati előírásokban gyökerező *orator Christianus* erényei és feladatai: a tanítás (*docere*), megindítás (*movere*) és gyönyörködtetés (*delectare*) lehetőségeit elemzi. „Egyfelől a hívek memóriájában és képzeletvilágában meglévő és dinamizálható elemek mozgósítása, másfelől ezeknek racionális teológiai argumentumokká alakítása a cél.” (112.) Pázmány retorikai tudatosságának bizonyítéka, hogy rendkívüli erőt tulajdonított a nyelv kifejező erejének. Ugyancsak a nyelv teljesítőképesége áll a *Menny és pokol ... és a Pázmány a Szentháromságról* című tanulmányok középpontjában. Noha a kora újkori egyházi szónoklat is érzékelte a Pázmánytól is idézett cicerói gondolatot: az ember „elméjét és nyelvét fellyül-haladgya az isteni Természet felsége” (137.), ezt mégis meghaladni igyekezett, és a kimondhatatlanról szóló emberi beszéd az *amplificatio* alakzatait hívta segítségül.

Pázmány prudenciafogalmáról értekezve hangsúlyozza Bitskey, hogy a „Concilium Tridentinum után új kihívásokkal kellett a katolicizmusnak szembenéznie, úgy azonban, hogy egyfelől a tradícióhoz is hű maradjon, másfelől a reformáció által teremtett új helyzet [...] számára is világosan meg tudja fogalmazni a követendő élet normáit.” (117.) Az „*athleta Christi*” eszménye Pázmány korában c. tanulmány középpontjában Pázmánynak a Szent Mártonról elmondott prédikációjának az elemzése áll. Bár legendája szerint Márton azzal a szándékkal lépett ki a római légióból, hogy keresztényként nincs joga fegyvert fogni embertársára, Pázmány értelmezésében a barokk *athleta Christi* eszménye jelenik meg Márton személyiségében, és „benne a vitézség (*virtus militaris*) és a kegyesség (*pietas*) egyszerre volt megmutatható. [...] Alakja örökli a korábbi minták egyes vonásait: életét feláldozó mártír, a lovagiasság erényeit (*fidelitas, honor, virtus*) megcsillantó hős és a kegyesség mintaképe is egyszerre.” (151.) Hasonló módon beszél *Pázmány Szent Kiliánról* is: a Frankföld apostolának alakját mártírként aktualizálja és a konfesszionális polémia kontextusába illeszti.

A tanulmánykötet harmadik egysége az egyházfejedelmet mutatja be. A kiinduló tézis az, hogy a főpapi udvartartások a közép-európai térségben a Tridentinum után váltak elsőrendű kultúraszervező intézményekké. Bitskey a salzburgi és az olmtüzi érseki udvartartással összevetve írja le a pázmányi reprezentációt. Érseki udvarához

hozzátartozott a nemesi ifjak nevelése, különleges ajándékok – köztük a tokaji – küldözgetése, ritka madarak beszerzése, színjátékok támogatása, külföldről rendelt újságok révén a híráramlás biztosítása. Egyházi építkezéseit Róma-élménye, az újjászerveződő katolicizmus spirituális varázsa inspirálhatta. Bitskey számba veszi a főpap életében készült festményeket, rézmetszetű portrékat, amelyeket mind mívés mesterekkel készítettett. Önálló tanulmány szól *főpapi borkultúrájáról* és *az oktatásügy mecénásáról*: a bécsi Pazmaneum és a nagyszombati egyetem alapításán túl volt gondja Pázmánynak a szaporodó gimnáziumokra és – a kánoni vizitációs jegyzőkönyvek szerint – a falusi kisiskolákra is, és ki kell emelni a leánynevelés terén végzett érdemeit. Azt a tényt, hogy a 17–18. századi főpapok kétharmada a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke volt, ugyancsak Pázmány nagyvonalú ösztöndíjrendszere alapozta meg.

A nádor és az érsek, azaz Esterházy Miklós és Pázmány politikai szembenállásáról számtalan tanulmány született már. Bitskey István ezúttal az irodalomtudós sajátos nézőpontjából, kettejük levelezésének retorikai vizsgálatával szól hozzá a témához. A kötet zárótanulmánya eredetileg alkalmi írásként született: a *Pázmány könyvtárát* rekonstruáló és bemutató kiállítás megnyitó előadásként hangzott el, jelen formájában pedig a Knapp Éva által azonosított több kötet alapján határozott olvasmánytörténeti szempontot érvényesít. Fontos megállapítása ugyanis, hogy a Pázmány-művek forrásait keresve az érsek pontos idézetei a citált munkák legfrissebb kiadásaiból származnak, tájékozódása tehát naprakész volt.

Összegzésül elmondható, hogy bár Bitskey István tanulmánykötete nem pótolhatja a Pázmányról szóló monografikus feldolgozást, a kutatás addigi eredményeinek összefoglalásával annak fehér foltjait fel tudja tárni, valamint sajátos nézőpontjával – elsősorban az irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti forrásai nyelvi-retorikai elemzésének segítségével – hozzájárul a korszerű Pázmány-kép megalkotásához. Ugyancsak kiemelendő, hogy Bitskey István mindig nemzetközi távlatban látatja könyve főhősét, amikor a külföldi szakirodalom, elsősorban a Tridentinum után újjászerveződő világegyház olasz nyelvű vagy az ausztrókatolicizmus német nyelvű szakirodalma ismeretében fogalmazza meg saját elemzési szempontjait.

(ism.: *Restás Attila*)